

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№1 / 2016
серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

ISSN 1608-2206

Ш. УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КОКШЕТАУСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА
имени Ш. УАЛИХАНОВА

Меншік иесі Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті ШЖҚ РМК
Собственник РГП на ПХВ Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Бас редакторы - Главный редактор
Абжаппаров А.А., д-р тех. наук, профессор

Бас редактордың орынбасары - Зам.главного редактора
Анищенко О.А., д-р филол. наук, доцент

Редакция алқасы - Редакционная коллегия

Жакупова А.Д.	д-р филол. наук;
Шаймерденова Н.Ж.	д-р филол. наук;
Баяндина С.Ж.	д-р филол. наук;
Юрина Е.А.	д-р филол. наук;
Приёмьшева М.Н.	д-р филол. наук;
Журавлёва Е.А.	д-р филол. наук;
Джусупов М.Д.	д-р филол. наук;
Дмитрюк Н.В.	д-р филол. наук;
Жахина Б.Б.	д-р педагог. наук;
Шапауов А.К.	канд. филол. наук;
Исмагулова А.Е.	канд. филол. наук;
Жуманбекова Н.З.	канд. филол. наук;
Фаткиева Г.Т.	ответственный секретарь.

Адрес редакции: 020000, г. Кокшетау, ул. Акана-сері, 24.
тел./факс: 25-55-83; редакция: 72-11-12;
E-mail: vestnik-kgu@mail.ru

ISSN 1608-2206

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 1 / 2016

серия ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ

Техникалық редактор
Технический редактор
Громова О.В.

2008 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Издается с 2008 года
Выходит 4 раза в год

Басуға 18.03.2016 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/12.
Кітап-журнал қағазы.
Көлемі 20,8 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 54.

Подписано в печать 18.03.16 г.
Формат 60x84 1/12.

Бумага книжно-журнальная.
Объем 20,8 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 54.

Ш. Уәлиханов атындағы КМУ
баспаханасында басылған

Отпечатано в типографии
КГУ им. Ш. Уалиханова

©Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия РК
Регистрационное свидетельство № 481-ж от 25.11.1998 г.

ТІЛ БІЛІМІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Абаған А. Б. Корей тілі фразеологизмдерінің зерттелу тарихы	6
Аймагамбетова М.М. Газет мәтіндегі тақырыпшалар	10
Алибекова К.Е., Баяндина С.Ж., Ақыш Б.Ө. Мақал мен фразеологизмдер тілдік құбылыс ретінде: ұқсастықтар мен айырмашылықтар	14
Алтаева А.К. Пайымдау түрлері және шарт мәнді айтылымдағы көрінісі	19
Бахралинова А.Ж. Научные подходы к изучению понятия «концепт»	25
Бейсембаева Г.З., Нуртазина М.Б., Дальбергенова Л.Е. Явление полисемии как отражение вариативности специальных терминов в технической терминологии	31
Бердалиева Р.Ш. Особенности невербальных средств коммуникации в казахской языковой общности	38
Боргуль Н.М., Беяева Э.П. Метафора в англоязычном судебном дискурсе и особенности её передачи на русский язык	45
Ескеева М.Қ. Түркі тілдеріндегі үндесімділіктің буынға әсері	50
Жумабаева А.Е., Жусупбекова Г.Г. Триада «язык – речь – речевая деятельность» как инструмент осуществления коммуникаций	59
Казкенова А.К. Прагматика множественной номинации	64
Карипжанова Г.Т., Жумабекова Б.Қ. М.Ж. Көпейұлы шығармаларындағы «тағдыр» концептісі	68
Касымова Р.Т. Роль отрицательного языкового материала в обучении	77
Крамаренко Б.В. Опыт исследования гуманитарных проблем с позиций тезаурусного подхода	82
Медетбекова П.Т. Мен/бен/пен, және жалғаулық шылауларының функционалды-семантикалық табиғаты	91
Мухатаева А. Ж. Бытовая лексика казахского эпоса	99
Пірімбетов Т.Т., Мажитаева Ш., Ахметова А. Қазақ тіліндегі шылау сөз табының тілдік ерекшеліктері	103
Сембаева А.Ғ. Сөз мағыналарының коммуникативтік-танымдық сипаты	108
Сембаева А.Ғ. Қазақ теңеулерінің гендерлік ерекшеліктері	114
Тимофеева О.Н. Полисемия термина «усечение» в русской лингвистике	119
Түйте Е.Е. «Күлкі» концептісі	124
Умирзакова З.А. Коммуникативные тактики в сложном коммуникативном акте	130
Kakulya Zh.M., Nesterik E.V. Cognitive factors of new medical terms emergence.....	139
Karagoishiyeva D.A., Zhanabekova M., Ospankulova Sh.A. Experience and issues of speech synthesator creation.....	145
Tairova G.A. Linguistic peculiarities of political discourse translation	150

САЛЫСТЫРМАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Джамбаева Ж.А., Мурзалинова С.К. Обрамляющие формулы русской и казахской волшебной сказки в сопоставительном аспекте	155
Assanova G.S., Alikulova A.T. Translation of english literary fairy tales and their significant features in contrast with kazakh tales	162
Vaimanova L.S., Zhumabekova Sh. D. Foreign borrowings in the lexicology of the english language	167

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Айсұлтанова Қ.Ә. Жыраулар поэзиясындағы ұлттық рух	172
Бөкен Г.С. Қазақ-поляк драмалық шығармаларындағы кейбір үндестіктер (С.Мрожек, С.Адамбеков пьесалары негізінде)	176
Дәрібайұлы С. Ақын-жыраулар поэзиясындағы мұсылман парыздары туралы тұжырымдар	182
Жанысбекова Э.Т. Қазақ жазушыларының шығармашылығындағы миф	189
Жанұзақова Қ.Т., Жаксыкулова Ж.М. Шығыс әдебиетіндегі жанрлық ерекшеліктер мен М.Жұмабаев поэзиясындағы дәстүр сабақтастығы	194
Жәмбек С.Н., Қадыров Ж.С. Талжановтың шығармашылық белестері	200
.....	205
Қазыбек Г.Қ. Фариза Оңғарсынова шығармалары орыс тілінде	
Керімбекова Б.Д. «Заман» және «Уақыт» концептілерінің дәстүрлі қазақ мәдениеті мен әдебиетіндегі бейнеленуі	210
.....	219
Мұсалы Л., Дәрібайұлы С. І.Жансүгіров туындыларының орыс тіліне аударылуы	223
Оспанова Г.Т. Ыбырай Алтынсариннің аудармаларын оқыту әдістемесі	
Солтанаева Е.М. Шәкәрімнің «Ләйлі-Мәжнүн» шығармасының мәтіндеріне текстологиялық талдау	229
Толысбаева Ж.Ж. «Двадцать сонетов к Шокану Уалиханову» Рены Жумановой в контексте поэтической традиции Иосифа Бродского	233

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Айсултанова К.А., Алиярова Л.М. Оптимизация процесса обучения профессионально-ориентированному чтению	243 247
Әміреев Н.Ә. Тіл сабақтарында студенттердің өздік жұмыстарын ұйымдастыру	
Бейсенова М.К., Вайцель М.П. Формирование лексических навыков при обучении профессионально-ориентированному иностранному языку по специальности «Юриспруденция»	251
Бисмильдина Д.Д. «Қазақ тілі» пәнінен интонацияны меңгерудің маңызы мен тиімділігі	256
Бисмильдина Д.Д. «Қазақ тілі» пәнінен орфоэпияны меңгерудің маңызы мен тиімділігі	262
Громова М.В., Жуkenова А.К. Эффективность применения игровых технологий на уроках английского языка	268
Дуйсенова М.М. Воспитательные основы формирования коммуникативной компетентности учащихся начальных классов	273
Курманова А.К. Қазақ тілін оқытуда қолданылатын жаттығулардың педагогикалық-психологиялық негізі	278
Михайлова Т.В., Мукажанова Г.Ж., Парфенова Т.А. Ролевая игра как эффективный прием обучения иностранным языкам	283
Мухаметжанова Н.А., Жуkenова С.К., Тлеубай С.Т., Абдирова Ш.Г. Ынтымақтаса жұмыс жасау - студенттердің қызығушылығын арттырудың негізгі жолы	290 296
Пчелкина Т.Р. Формирование модели мира читателя через модели мира писателей	
Редванецкая Ю.И., Нуртазина Ж.К. Лингвистические аспекты формирования билингвальной языковой личности в учебном дискурсе вуза	302
Тавлуй М.В., Газдиева Б.А. Об использовании технологии <i>e-learning</i> в контексте обучения русскому языку как неродному	307
Шукуманова Б.С., Сенкубаев С.Т. Модульдік технологияны пайдалану арқылы сабақ берудің тиімділігі	312
Yemelyanova Ye.V., Avazbakiyeva F.R., Aykenova A.Zh., Akhmanbetova D.S., Kachan O.L. Developing students' intercultural communication skills in the frames of multicultural education in the republic of Kazakhstan	318
Stukalenko N., Lavrick. R. Methodical aspects of developing communication of students in foreign language teaching	323

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ МАҒЛҰМАТТАР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

This article analyzes the multiple nominations. This phenomenon is described in the material of different types of modern Russian-language discourse. Multiple nominations may affect how the relationship nominative of identity (1 referent – 2 or more identity name) and the characterization of the relationship / predication (1 referent – 2 or more predicate name). In the first case, the combined category – either synonyms or variations of the word, and the context is usually updated by the proper linguistic differences of these designations. In the second case involved units have significantly different structure of their content, respectively, multiple nomination focuses on the differences in the skill and the interpretation referred to.

УДК 80

Г.Т. Карипжанова, Б.Қ. Жумабекова
С.Торайыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті
Павлодар, Қазақстан
adon70@mail.ru, beibitnur@mail.ru

М.Ж. КӨПЕЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «ТАҒДЫР» КОНЦЕПТІСІ

Мақалада қазақ тіл біліміндегі «тағдыр» концептісі М.Көпеев шығармалары арқылы сипатталады. Ұлттың өмір мен тағдыр туралы танымы әрбір ұлттық тілдің ішкі құндылықтарын құрайтын негізгі концептілердің бірі ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: концепт, тілдік таным, концептуалды дүниетаным, геистальт.

«Тағдыр» концептісі-өмірлік мәні бар адамзатқа ортақ концептілердің бірі. Зерттеушілер ғаламның тілдік моделін тануда ең алдымен ұлттың өмір мен тағдыр туралы танымына тоқталады. «Тағдыр» концептісін зерттеу жалпы халықтың дүние тану шеңберін айқындауға негіз болып табылады. Дүние болмысы-адамның өз болмысы. Бұл бірлікті халық санасында «Тағдыр» деген түсінікпен білдірген. Тағдыр-халықтың концептуалды дүниетаным әлемін қалыптастыратын сананың маңызды категорияларының бірі. Зерттеуші

В.А.Маслова мынадай пікір айтады: «Судьба управляется космосом. Своя судьба есть у всего: у людей, вещей, событий, явлений. Судьба – это божественно установленные сущность и будущность каждой вещи и каждого человека, но это неразумная сущность, в религиозном сознании – это Бог» [1, с. 207]. Зерттеушілер ғаламның тілдік моделін тануда, ең алдымен, әр тілдегі ұлттың өмір мен тағдыр туралы танымына тоқталады. Тағдыр танымы – әрбір ұлттық тілдің ішкі құндылықтарын құрайтын негізгі концептілердің бірі. «Славян халықтары дүниетанымында «судьба» - құдіреттің өмірді басқарып, бағыттап отырар күші. Орыс тіліндегі бұл сөздің этимологиясы да осыны айғақтағандай: түбірі – «суд» - «Божий суд» (құдайдың әмірі) – «чему быть, тому не миновать»; «не судьба». Бұл концептінің семантикалық аясында тағдырды Құдайдың жазмышы хақында түсінетінін көрсететін «доля», «участь», «суждение» лексемалары бар» [2, 60 б.].

«Тағдыр» сөзіне философиялық сөздігінде мынадай анықтама берілген: «Тағдыр-адам ғұмырындағы барлық жағдайларды алдын ала пешенісіне жазып қоятын табиғаттан тыс күш туралы діни мистикалық түсінікті беретін ұғым. Кейін келе тағдырды әлемнің әміршісі әділетті Хақ тағала түрінде түсіне бастады. Тағдырды жазмыштың ісі ретінде түсіну қазіргі барлық діндерге тән (фатализм)» [3, 409 б.]. «Фатализм (лат.satalis - қашыпқұтылмайтын) - антидеалект. дүниетанымдық тұжырымдама, оған сәйкес дүниеде болатын барлық процестер бостандыққа, шығармашылыққа орын қалдырмайтын қажеттіліктің үстемдігіне бағындырылған. Бастапқыда фатализм мифологияда адамдардың және тіпті құдайлардың

мағынасы, мақсаты жоқ тағдырға сөзсіз бағыныштылығы туралы түсінік ретінде дамыды»[3, 450 б.]. Тағдырдың белгісіз әсер ететін бір күш екені жөніндегі ұғым көптеген халықтардың сөздіктерінде айтылған. Қазақ тіліне «тағдыр» сөзі араб тілінен енген. «Тағдыр» сөзі қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде былай түсіндірілген:

1. Діни: «күдіреттің жазуы, жазмыш» Сүйіп қосылған күйеуім өліп, бақытым күйді, тағдыр мені бір емес, аямай екі соқты (С.Омаров, Күншуақ). 2. Өмір, тұрмыс, тіршілік. Бәтеспен екеуіміздің ілгергі күндері тағдырымыз қандай боларына көзім жетпейді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). 3. Ауыс. Бір нәрсенің жай-күйі, келешегі, болашағы. «Тіршілік» газетінің архивымен бірге жоқ болған Сәкен қоңыр дәптерінің де тағдыры бізге белгісіз (А.Сатаев, Ақын ізі) [4, 530 б.].

Тағдыр-әркімнің басынан өтетін жақсылық пен жамандық, байлық пен кедейлік, бақ пен дәулет, қызмет іспетті істерді Алланың алдын ала белгілеп қоюы. Иман шартынан саналатын қадер мен қаза, сенім негіздерінің алтыншысы немесе ең соңғысы.

Тағдыр Алланың жазуы, яғни бұйрығы деген түсінік қазақ танымында бар. Осыдан барып Хақ жазуы, жазмыш ұғымы шығады. Бұл қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде былай беріледі: «Жазу ауыс. діни. Алланың басқа салуы, пенденің тағдырының алдын ала белгіленуі. Алланың [Құдайдың, тәңірінің, жаратқанның, жасағанның] жазуы. діни. Тағдырдың, талайдың бұйырғаны, Алланың пендесіне белгілеген тағдыры. Қай күні дәм таусылса қаза жетер, Алланың жазып қойған жазуы екеу (Шал ақын, Өлеңд.)» [5, 550 б.].

«Жазмыш зат. 1. Діни. филос. Діни наным бойынша, әуелден белгіленіп қойылатын талай-тағдырдың бұйрығы, тағдыр иесінің жазуы. Мәңгілік күлкі дірілдеп, жайлап қана гүл атты. Ал одан соң ғазиз жан оқыды өз жазмышын (Қ.Аманжолов, Өлеңд.). Жазмыштан озмыш [озбас] жоқ. Алланың пендесіне бұйырған алдын ала белгіленген тағдырынан артық-кем ештеңе болмайды, басқа салғаннан қашып құтыла алмайсың деген мағынада. «Жазмыштан-озмышозбас» деген сөзді бекер деп айту жарамайды. «Алланың, адам басы, добы» деген, Қуса да қалай қарай домалайды (А.Байтұрсынов, Шығ.)» [5, 548 б.].

Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігінде және қазақ тілінің сөздігінде «тағдыр» сөзінің синонимдік қатарлары: күдірет, бұйрық, жазмыш, жазу, пешене, маңдай, бақ, салым сияқты сөздердің мағыналарының барлығы бір-біріне жуық екекні көрсетілген. «Пешене ир.зат. Жазмыш, тағдыр.-Жалғыздың жары құдай, шырағым,-деді ол, Тотыжан туа жалғыз емес еді, қайтейін, пешенесінде бар екен (Р.Райымқұлов, Жасыл.). Пешенесге бітті [тиді]. Нәсіп болды, бұйырды.- Мұндай келін пешенеге бітсе, арманың не ?-деген Нұрилла сөзін Қаншайым жақтырмай қалды (Ш.Құмарова, Қос шынар). Пешенеге жазған. Маңдайға жазған, бұйырған. Бір күні олар екіге бөлініп, пешенеге жазғанды өз беттерінше көрмек болады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Пешенесінен көрді. Маңдайға жазғанын көрді. Зауал шағымда менің жан аларым Қаратаз боп келсе, пешенемнен көрермін,- деді Кәлен (Ә.Нұршайықов, Қан мен тер)» [6, 668 б.].

Парсы тілінен енген пешене (парсы: «пишани») сөзі 1. маңдай; 2. Тағдыр дегенді білдіреді. Қазақ тіліндегі «пешенесіне/ маңдайына жазылған» сөз тіркесі бағы бар немесе тағдыры жөнінде айтылады. Осы мәселеге байланысты ғалым Ә.Нұрмағамбетов мынадай пікір айтады: «Маңдай бастың жоғары жағының алдыңғы бөлігі тілімізде осылай аталады» [7, 220 б.]. «Халықтық танымда маңдай «бақ» қонар жер болуға тиіс, сондықтан да оны жабуға болмайды деген түсінік болғанға ұқсайды: «маңдайының ырысы бес елі». Қарама-қарсы мағынадағы сор (парсы «шур») 1. тұзды; 2. бақытсыздық та маңдайға орналасады деп түсінген: «маңдайының соры бес елі», «сор маңдай»- бақытсыз дегенді білдіреді » [2, 62 б.].

Сонымен қазақ танымында маңдай бақ пен сор тұрақтайтын жер деген ұғыммен қатар Алланың жазуы да маңдайға жазылады деп түсінеді. Бұған дәлел «маңдайына жазылғаны болады» деген сөз.

Ғалым Р.С.Әміренова мақаласында қазақ халқының концептуалды дүниетаным әлемін қалыптастыратын «тағдыр» концептісінің төмендегідей гештальттерін қарастырады:

1. Тағдыр – тұлға, адамнан күшті, сондықтан да қазақ халқында «Алла», «жаратушы», «жоғары ие», «шарасыздық», «амалсыздық», «белгісіз әсер ететін күш», «тағдырға қарсы

тұрмау», «тағдыр осылай шешті» деген ұғым бар. Тағдырдың жаратылыстың күші екендігіне сену. Тағдырдың Алладан берілетіндігіне сену. Тағдырға жаман-жақсының, әр нәрсенің Алладан болатындығына сену, тағдырмен байланыстыру. Қазақ менталитетінде «Алланың әмірінсіз ештеңе болмайды, бәрі Алланың әмірімен болады» деген түсінік ұғым бар.

Мәшһүр-Жүсіп тағдырды Алланың бұйрығы ретінде қабылдағаны анық байқалады. Бұл ретте Алланың әміріне қарсы шықпай, барынша мойындап, шүкірлік ету Мұхамед (с.ғ.с.) сүннеттерінде де айтылған. Бұл ақынның «Пайғамбардың өсиеті» өлеңінде де айтылған:

Асхапқа Расул айтты:

Сөзім тыңда,

Көп жылап, найарманлық (пәрмендік) Хаққа қылма!

Құранның ішіндегі бұйрығын қыл,

Әмірінен бір Алланың мойын бұрма! [8, 90 б.]

Ап кел мұнда, ұлыңды өлтірейін,

Кәлимаға тілін (мен) келтірейін.

Мұхаммед, жалғызыңды ап кел жылдам,

Жанын алып, бұйрығын бітірейін [8, 68 б.]

Мәшһүр –Жүсіп тағдыр пенденің құдіретінен тыс күш ретінде қарастыра отырып, оны Алланың әмірі, Хақ бұйрығы ретінде береді:

Бұл дүние тынымы жоқ ескен желдей,

Қаңбақтай бір күн еріксіз домалатар [8, 121 б.]

Мұнда адамның Алла және тағдыр алдындағы дәрменсіздігін беру үшін Мәшһүр-Жүсіп жел айдаған қаңбақ пен мойынға түскен арқанды ұтымды қолданған. Сөйтіп түйіндей келе ақын былай дейді:

Әр істі қылам десе, қылады ол,

Талмайды ешбір шаршап, құдіреті мол.

Бір тікен бір жеріне қадалғаны,

Құдайдан ретсіз (радасыз) болмайды сол [10, 179 б.]

Мұнда ақын Алланың бұйрығынсыз бір шөп басы да қимылдамайды дей келе, адам өміріндегі жақсы-жаман Алладан деген танымды танытады:

Болуың жақсы, жаман бір Құдайдан,

Өлген соң тірілу бар, сен бұған бақ [10, 176 б.]

2. Тағдырға кез болу. «Тағдыры жетті». «Басқа бақыт құсы келіп қонады». «Тағдырын шешті». «Істің тетігін тауып, шешімін анықтады».

Абай өз өмірінде ұлының өліміне дейінгі өлеңдерінде тағдырға кез болу қай күні екені белгісіз, бірақ бұл өмірдің өтпелік заңы бар екендігін мына жыр жолдарында айтқан:

Амалсыз тағдыр бір күн кез болмай ма,

Біреуге жай, біреуге тез болмай ма.

Асау жүрек аяғын шалыс басқан

Жерін тауып артқыға сөз болмай ма?[8, 134 б.]

«Тағдыры жетті, тағдыры бітті» тұрақты тіркестері өлімге қатысты айтылып жатады. Яғни тағдырың осы жерге келіп үзілсе, ажалыңның жеткені. Мұны Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы «Қыз жұмбағының шешуі» атты шығармасында: ««Үш үй көрдім» - дегені: бірі заманмазы-адамның басынан өткен заманы. Бірі – заман мастақпыл – адамның алдында, қарсы келешек заманы. Бұл екеуі тұттай жалаңаш. Енді біреуі – «заманхал», қазір адамның үстінде тұрған заман.

«Оның да шиі жоқ», - дегені: шиі болса, желге төтеп берер еді. Адамның басынан дәуренін өшіретұғын жел – өлімі. Қазір тұрған заманның өлімнен алып қалуға шамасы болмаған соң, желге шиі жоқ үй есебінде болғанлығын айтқаны» [8, 320 б.]. Мұнда ақын тағдыр ретінде адамның қазіргі басындағы күйін, яғни заманхалды алып отырса, өлім оны өшіретұғын жел деп баяндалған. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы ажалы жетіп, дүние салған адам туралы «тағдыры жетті» деген сөзді қолданады:

Жарандар: «Жарайды!»- деп, қабыл тұтты,

Дүниеден тағдыр жетіп, Ысқақ өтті [8, 93 б.].

Алладан тағдыр жетіп, олар да өтті,

Замандас, тұстасының бәрі кетті [8, 181 б.].

3. Тағдыр – жазмыш. Жазмыш- мұсылман әдебиетінде адамдардың іс-әрекетін, әлемде болып жатқан құбылыстарды түсіндіретін сөз.

Адам туғанда өзінің тағдыры жазылады. Қазақта «жазмыштан озмыш жоқ» деген танымы бар. «Тағдырдың жазғаны». «Алланың арнауы, маңдайға жазғаны». (Тостым тағдыр жазғанын, Қосан үшін адал жарым үшін не салса да көндім. (Б.Тәжібаев. «Қара торғай»).

Адам өзіне тиесілі нәрсені маңдайына жазылған сордан, не бақтан көреді. Тағдыр мен бақ, сор ұғымдары мағыналас келеді, дегенмен бақ тұрлаусыз, қонуы да, ұшып кетуі де мүмкін. Ұлттық дүниетанымда бармақтай ғана «бақ» адамның өмір бойы бақытты болуына жеткілікті: «бармақтай бақ берсін» деген бата тілек осыны көрсетеді. Мысалы:

Басылған Құдіреттен мөр таңдайымда,

Бармысың бармақтай бақ маңдайымда?! [8, 318 б.]

«Бақ» жаратушының адамның белгілі бір іс-әрекетінен қарай немесе жайдан-жай беріле салынады деген түсінік бар. Адам жаратушыға жалынып сұрайтыны да содан: «Таудай талап бергенше, бармақтай бақ бер», «бақ қонған жеріне қонады, мал біткен жеріне бітеді».

«Бақ» пен «бақыт» концептісіне қатысты жалпыхалықтық мақал-мәтелдер: «Басына бақ қонатын жігіттің, ұлы епті, қызы көрікті болады»; «Дарияны теріс ағызған ақылдан, бармақтай бақ ілгері»; «Жақсы әйел, жігітке біткен бақ, жақсы жер, жайлы қоныс – алтын тақ»; «Батыр ортақ, бақ жалқы»; «Бақ келді деп таспа, жау келді деп саспа»; «Бассыз берген мал мазан, бақсыз берген тіл мазан»; «Өзің жеңіп алмасаң, бақыт келмес әрқашан» т.б.» [2, 61 б.].

«Бақ» сондай-ақ қазақ танымында тұрақсыз, әркімнің де басына қонуы мүмкін «бақ құсы» ретінде де беріледі. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы өлеңдерінде «бақ» сөзі екі контексте қарастырылған:

1) жақсы адамдарға Жаратқан нәсіп еткен дәулет, мерей, жақсылық:

2) дүниеқоңыз болған, өзге түгел өзінен қызғанар сараң байлардың бағының үстем болуына налу түрінде берілген. Мысалы:

Басынан бақ дәулеті көшпей кеткен,

Шырағы жанып тұрған өшпей кеткен [8, 231 б.].

Бұл жолдарда ақын Исабек ишан мен Мұса Шорманов сияқты еліне елеулі, халқына қадірлі жандардың елалдындағы мерейін, құт-берекесін беру үшін бақ сөзін қолданған. Ал енді төмендегі жолдарда болса:

Кеп айтқан Асан қайғы ұзын-сонар,

Деп айтқан: «Қилы-қилы заман болар!»

Қарағайдың бастарын шорган шалып,

Бақ-құсы шыбын болып (боққа) қонар! [8, 180 б.]

Мұнда ақын «Асыл зат, текті жерді таңдап қонып, Жарасып тұғырында тұрушы еді» деп жырлаған бақты «шыбынға» теңей отырып, «сасық, ірінді таңдап қонды» деп өкініш айтады.

«Бақ-дәулет» сөз тіркесі бақты байлықта, дәулетте деген түсініктің орын алатынын көрсетеді. Әйтсе де, «бақ» концептісінің ішкі коннотациясында материалдық байлық, екінші қосалқы мәнге ие.

Дүние өтер: біреу күліп, біреу жылап,

Бақ, дәурен қолға болмас, болып сынап [10, 65 б.].

Бұл жолдарда ақын «бақ», «дәулет» ұғымдарының тұрақсыздығын беруде сынап ұғымын сәтті қолданған. Әсіресе «байы бір жұттық, батыры бір оқтық» болып саналатын қазақ үшін «бақ» концептісі мәңгілік түсінігімен қатар келе бермейді.

«Бақ» ұғымымен қатар жүретін келесі концепт «сор» екені белгілі. Қарама-қарсы мағынадағы сор (парсы: «шур») 1. тұзды; 2. бақытсыздық та маңдайда орналасады деп түсінген. «Сор» ұғымы қазақта мынадай түсініктермен беріледі: «соры бес елі», «соры

қайнады», «сорлап қалды», «маңдайының соры бес елі», «сор маңдай». Жалпы қазақта «сор» сөзін «бағы ашылмаған, жолы болмаған» адамдарға қатысты қолданады.

«Бак» және «сор» қазақта маңдайға бітеді деген таным бар. «Той жоралғыларында үлкен жастағылардың жас жұбайларды маңдайынан сүйіп, бак тілеуі бак маңдайда жазылады деген түсінікпен ұштасып жатыр: «маңдайы ашылу», «маңдайының ырысы бес елі», «маңдайына біткен» - бақытты болу, «маңдайына симау»- бақытсыздыққа ұшырау дегенді білдіреді. Мұндай түсінік көптеген халықтардың дүниетанымына тән. Халық арасындағы маңдайға түсіп тұрған кекілдің әйелдің көп ұзамай жесір болатынының белгісі деген таным түсінігінің айғағы» [2, 62 б.]. Тағдыр адамның маңдайына жазылады деген ұғым «бак» пен «сор» орнар жер маңдай деген түсінік болуымен түсіндіріледі. Бұл ұғым Мәшһүр-Жүсіп жырларынан да жолығады:

Шараң жоқ тағдырыңда жазу болса,
Кез болса маңдайдағы сорымызға [9, 24 б.].
Еркектен азғырылды қатын бұрын,
Бастан-тәж, маңдайдан-бак, алды нұрын [10, 127 б.].

4. Тағдыр – жол. Осыдан қазақ халқында тағдыр концептісі «жолы болу», «бақытты болу», «сәтті болу» сияқты ұғымдармен байланыстырылады. «Тағдыры жетті». «Ажалы жетті, жолы бітті, күні бітті».

5. Тағдыр адамға ие және оған қарама-қайшы: адамның тағдыры өз қолында, өзіне байланысты деп деп те айтады.

Адам дүние есігін ашысымен-ақ тағдыр жетегінде болады, өйткені адамның өмір сүргені, өмірде істеген амалдары, қуанышы мен қайғысы, барлығы да – оның тағдыры. Тағдыр өзгермейді, оны Абай жиырмасыншы қара сөзінде былай деген: «Тағдыр өзгертілмейді, пендеде бір іс бар жалығу деген. Ол тағдырды адам мен бірге жаратылған нәрсе» [11, 52 б.].

Демек, адам тағдыры дүниеге шыр етіп келгеннен бастап бірге жаратылады. Адамның күнделікті өмірі – оның тағдыры, ал тағдырды өзгерту, жақсы жаққа бұру, яғни қоғамына сай өмір сүру, білім алу, ол – адамның күнделікті амал-әрекеті мен ісіне байланысты. Ол – өз қолында, оны қабылдауға, өзгертуге адамның ақылы мен ой-санасының, дүниетанымының жоғары болуына байланысты.

Тағдырды жасаушы – адамның ақыл-ойы, іс-әрекеті, яғни сөзі. Ол қанша ойланса да, өз тағдырын басқаша өзгерте алмайды. Өткенге өкіне алмайды, тек амал-айла, жол іздейді. Адам баласы өз өмірінің иесі, оның сәнді болуы өз қолында. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының да осы пікірмен үндес ойларын өлеңдерінде кездестіруге болады. Атап айтар болсақ, ақын тағдыр Алланың бұйрығымен пендесіне нәсіп етілетініне еш күмән келтірмеген. Яғни тағдыр Алланың қолындағы, соның күзіретіндегі күдіретті күш, пендеге оны мойындап, бас июден басқа амал жоқ. Сондай-ақ тағдыр өзгермейді. Мысалы:

Құдайдың күдіретінен оза алмассың,
Қолыңды жетпес жерге соза алмассың [8, 19 б.].
Ойланып барған жолыңда
Мұндай да болды-ау соңыңда!
«Тағдырға (тақдырға) табдил жоқ», - деген,
Ойлап бір тұрсам мол екен [10, 48 б.].
Тағдыры бір Алланың өзгермейді,
Пенденің қожасына бәрі бірдей [9, 33 б.].
Әнбия, мұрсалдардың бәрі де өтті,
Түбіне бәрінің де тағдыр жетті [9, 17 б.].
Біреу үлкен жалғанда, біреу- кіші,
Ойлау керек: «Не болса, Хақтың ісі!» [9, 39 б.]

Бұл шумақтарда Алланың тағдырынды әуелден жазып қоятыны, оны өзгертуге пенденің шамасы да, амал-айласы да жетпейді деген ой айтылады. Ақын «тағдыр» сөзін «Алланың бұйрығы», «Хақтың әмірі» тіркестерімен береді. Алайда адамның тағдыры өзінің

ниеті мен қалауы ескеріле отырып жазылады. Алла Тағала әр нәрсенің тағдырын жазған және жаратқан. Сол сияқты адам баласының іс-әрекеттерін де біледі және жаратады.

Адамның қалай, нені қалайтындығын және ирадесін (еркін) қалай пайдаланып, нені таңдайтындығын, нені істейтіндігін Алла шексіз білімімен біліп тағдырына жазған. Сондықтан пенденің бұл өмірде не істейтіндігі тағдырындағы жазылуына сәйкес келеді.

Жалпы, Құранда тағдыр Алланың қалауымен болады деп түсіндірілсе де, адамның да тағдырға әсері бар екені айтылады. Бұндай ойлар Мәшһүр-Жүсіп өлеңдерінен де кездестіруге болады:

Ешкімге өкпе қылу дұрыс емес,
Не берсе, берді Құдай, пейілімізден! [8, 180 б.]
Кем соқса жақсы біліп үйренуді,
Түбірсіз болған емес тағдыр ісі [8, 170 б.].
Болса да бір Алланың өзіне аян,
Ықтияр пендесіне беріп тұр ғой [8, 165 б.].

Мұнда ақын тағдыр Алланың қолында болғанмен ол адамның пейіл, ниетімен, ынта-ерігіне де байланысты деген ой айтады. Пенденің жасаған істерінің негізінде тағдыр жасалып, жазылады деген ой да бар. Жалпы тағдыр мәселесі екіұдай пікірге сүйеніп, екі түрлі талдануда. Атап айтар болсақ, бірі- адамның тағдыры ол дүниеге келмей жазылып қояды және өмір бойында өзгермейді, екіншісі- адамның тағдыры оның өмірде жасаған жақсы істері мен ойларына байланысты деген пікір. Сонымен, тағдыр концептісі арқылы қазақ мәдениетінде екі негізгі идея байланыстырылады: болашақтың белгісіздігі және адамның өмірінде болып жатқан құбылыстарды бақылаудың мүмкін емес екендігі.

Қазақтың ұлттық танымында «тағдырға» қанағаттанудан гөрі қанағаттанбаушылығы басым екендігі байқалады. Яғни, «тағдыр» өмірдің тұщысынан гөрі, ащысынан қолданыс табады. «Тағдыр» мен «өлім», «өмір» концептілері арасында белгілі байланыс бар екендігі сөзсіз. Адам өлімнің алдында да тағдырдың алдындағыдай өзінің дәрменсіз екенін мойындап, өлімді тағдырдың құрамдас бөлігі ретінде қабылдайды. Ал тағдырдың жазуымен болған барлық жақсылық пен жамандық жиынтығы өмір деп аталады. Сондықтан «тағдыр» концептісін «өмір», «өлім» концептілерінен жеке-дара қарастыруға болмайды. Тағдыр өмір мен өлімнің қосындысы, яғни екеуі қосылып біртұтас тағдырға айналады.

Тілімізде «өлім» ұғымын «өмір» компоненті арқылы білдірілетін фразеологизмдер бар: «өмірі үзілді, қиылды» (қыршынынан қиылды – жастай кетті, мезгілсіз өлді). Бұл тіркес адамның өмірі мен тағдыры арасындағы құпия байланыс (жіп) жөніндегі түсінігімен байланысты қалыптасқан. Ежелгі аңыз-түсініктер бойынша, адамның тағдырын әйел құдайлар жіп сияқты (түрінде) иіріп отырады, сағаты келгенде олар бір жіпті үзеді (қиып жібереді), сол сәтте адамның өмірі де тоқтайды. Сөйтіп өмір уақыт категориясымен тікелей байланысты ұғым болып табылады.

Б.І.Нұрдаулетова: «Жыраулар тілінде өлім концептісі дара сипатқа ие. Ол өмірмен салыстырылмайды. Себебі өлім – жыраулық когницияда өмірдің бітуі, аяқталуы емес, екінші өмірдің жалғасуы» [57], – деп тұжырым жасайды.

Өлім сөзінің сипаттамалық көріністері: қайтыс болу, көз жұму, қаза табу, дүние салу, шетінеу, бақилық болу, ажалы жету.

Ажал діни мағынада тұрақты бірнеше сипаттамасымен ерекшеленеді:

1) адам ажалдан қашып құтыла алмайды, яғни тумақ болса, өлмек те бар; 2) өлу дегеніміз фәни дүниеден бақи дүниеге сапар, жалған дүниені мәңгілік өмірге айырбастау; 3) өлім тағдырында белгіленген, маңдайына жазылған өміріңнен бір сәтте көп өмір сүре алмайсың; 4) дүниеге жалаңаш келген адам, сол қалпында аттанады, өзіне бар бұйыратыны кебін ғана; 5) ажал адам жанын Жебірейіл алып кетуі нәтижесінде орын алады, яғни Жебірейіл Алланың адам жанын қайтаруға жіберген елшісі; 6) адам жерден жаралған, жерге тәні қайтарылады; 7) жан Алланың аманаты, уақыты жеткенде ол қайтарылып алынады. Бұл Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы өлеңдерінде де кездеседі.

Діни түсінікте Алладан басқаның бәріне өлу тән, адамның туғаны сияқты өлуі де негізді деп айтылады. Адамның ерте-кеш пе дүниеден өтуі хақ. Мұны Мәшһүр-Жүсіп өлеңдерінен де кездестіруге болады:

Өлмейтін адам тұра ма,
Өтпейтін дүние бола ма?!
Бұл опасыз дүниеде
Ойдап тұрсам, ағалар,
Мәңгі суын кім ішкен?! [10, 44 б.]
Өлім-хақ: туғаннан сол барша жанға,
Өлімнен қорқып, Хаққа болғыл пенде [10, 227 б.]
Кешегі жүрген Ысқақ судай тасып,
Ажалдан құтылар ма адам қашып? [8, 92 б.]
Бәрі де туған жанның өліп жатыр,
Тұрсын ба енді нәубет бізге келмей?! [8, 126 б.]
Біреуге ерте, біреуге кеш уақыт болып,
Мәңгілік бұ жалғанда жоқ қой қалар! [8, 66 б.]

Өлімнен қашып дүниенің төрт бұрышын шарлаған Қорқыттың өзі өлімнен қашып құтыла алмайды, қайда барса да алдынан көр шығады. Осыдан қазақта «қайда барсаң да Қорқыттың көрі» деген сөз қалған.

Мәшһүр Жүсіп өлім әр пендеге нәсіп етелгенін, Алладан басқаның бәрі туып және ажал жеткенде өлетінін айтады. Тек ажал уақыты әр пендеде әр түрлі болуы мүмкін, яғни біреуге ерте, енді біреуге кеш келеді:

Талай жан шыдай алмай безектеген,
«Біреуге ерте, біреуге кеш-кезек»- деген [10, 62 б.]

Ислам дінінде өлім уақыты жеткенде Алланың өзі берген жанын өзіне қайтарып алуы деп түсіндіріледі. Бұл Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінде де кездеседі

Құдайдың құтылайын міндетінен,
Үмбетім (амидім) көп бейіштің нығметінен!
Құдайдың өзі беріп, өзі алғанға,
Шүкірлік қылып тұрмын ғыдырымнан! [8, 72 б.]
Өлген соң тоқталады, тілек жүрмес,
Мал-жаның қимағанмен көрге кірмес,
Өзіңдікі болғанда, қимылдап қал,
Өзіңнен дәрмен кетсе, түк те бермес [8, 206 б.]

Соңғы мысалда айтылған оймен пікірлес, үндес жолдар Абай өлеңінде де кездеседі. Абайдың «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес» өлеңінде:

Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-күлмес.
«Мені» мен «менікінен» айрылғанын
«Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес [8, 147 б.]

Абай айтуынша табиғат өледі, яғни өзгереді, адам ешқашанда өлмек емес. Адамға әуел бастан өлмейтін тағдыр берілген. Бұл Қорқыт сауалының жауабы десек те болғандай. Ортағасырлық ойшыл Қорқыт өлмейтін не деп сауал қойып, ғұмырын осы сауалға жауап іздеуге сарп еткен. Одан «Қайдан барсаң Қорқыттың көрі» деген биік қағида қалған, оның мәнісі қайда барсаң да, өзекті жанға бір өлім. Адам өмірі аманат, өлімі ақиқат. Бұл дау туғызбайтын шындық, бірақ өлмейтін де бір жағдай бар, ол не? Қорқыт соны іздеген, бірақ қайда барса да алдынан қазылған көр шыға берген, бұл адамның жалған ғұмырдағы тағдыры, мәңгілік тағдыры емес.

Айырылма сол күндерде тән бірлан жан,
Шығарғыл рақым ойлап, шатлық бірлан.
Ғазірейіл алма әкелгей ақтан,
Бізді ғып ізгі құлдар жұмылысынан [10, 182 б.]

Жаны бұл бұғазына келсе жақын,
Құдайым рақым қылар оған тағын:
- Пендемнің жанын енді өзім алам,
Топырағын алып келгін! - депті, - Хақтың
- Келмейді енді алуға сенің шамаң,
Тәніне жанын оның өзім салғам.
Қалайша салғанымды білесің бе,
Мүлкімді салған жерден өзім алам!
Сүйікті, жанын алар, пендесінің,
Жаныңыз қонақ ерүр пендесінің.
Періште сол Ғазірейіл келген шақта
Халдары нешік болар біз ғасының [10, 182 б.].

Бұл шумақтарда ақын жан Алланың пендесіне берген аманаты деген ойды айта келе, уақыты жеткенде қайтарып алатынын шегелеп айтады. Сондай-ақ жан Алланың мүлкі, жан адамның қонағы деген діни танымдар айтылады.

Діни және философиялық мәтіндерде «Жан – Құдай берген рухани субстанция» ретінде көрініс табады. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы шығармашылығындағы «Жан» концептісі «мәңгілік» категориясымен тығыз байланысты. Тілдік қолданыста ментальдық жан концептісінің семантикалық құрылымының маңызды әмбебап бірлігі ретінде өлім семасы танылады. Берілген контекстің «сипаты мен жан лексемасының лексикалық көрінісінің интенционалдық бояуы өлім – адамның жер бетіндегі ғұмырының аяқталуы, яғни дененің өмір сүруінің тоқтатылуы ғана емес, сонымен қатар адамның мәңгілік мекеніне аттануы, яғни «жанның мәңгіліктігі» туралы ойды білдіреді:

Пенденің шықса егер тәннен жаны,
Есітер көк тарапынан үш наданы.
- Дүниені не себептен қалдырдыңыз,
Яки сол қалдырды ма дүние сені? [10, 190 б.].

Жан мекені, орны Мәшһүр-Жүсіп шығармаларында да жанның мекені ретінде кеуде алынады.

Әрқашан жақындаса құлға ажал,
Жандарын келіп тартса періштелер.
Жаны сол кеудесіне келген шақта
Алладан «Тоқтатқыл!»- деп, келген хабар [10, 184 б.].

Жан мен тән арақатынасы. Ерте кезден жан ағзадағы орны белгісіз ішкі ағза ретінде түсіндірілді. Осыған сәйкес тән мен жан қарым-қатынасы өте күрделі болып есептеледі. Біріншіден, материалдық және материалдық еместігіне байланысты жан денеге қарама-қарсы қойылады, екіншіден, жан дененің ішіндегі ағзаларының бірі ретінде қабылданады. М.Жұмабаев жан мен дене арақатынасын ғылыми тұрғыдан саралайды: «Адамзат дене һәм жан аталған екі бөлімнен тұрғандықтан, бұл екі бөлімнің соңғысы, яғни жан адамзат үшін аса қадірлі болғандықтан, дұрысын айтқанда, адамға шын мағынасымен «адам» деген атты осы жан ғана беретіндіктен, адам баласын тәрбие қылу дегенде, әрине, адам баласының әсіресе жанын тәрбие қылу керек деп ұғу керек». Жанның мәні мен оны денеден бөліп қарастыру философ-ақынның ғылыми еңбектерімен қатар өлеңдерінде қарама-қарсы ракурста келесі мағыналарда орын алған:

1) жан мен дене екеуі екі түрлі күй кешетін бөліктер;

2) жан мен дене біртұтастықтың екі бөлшегі. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы болса жан мен тән арақатынасына діни тұрғыдан келеді, яғни жан тәнге өмір береді, жансыз тән өмірлік белгісі жоқ, бос қабық. Ақын «Пенделер жаралып, жан бергені» деген өлеңінде:

Жерінен өлетұғын топырақ алып,
Пенденің кіндігінен кірген Мәлік.
Періште натпа бірла(н) топырақты
Ауыстырар құрсағында тәрбиелеп.

Жан салса, ол балаға Құдауында,
Ағзасы кәміл болғаш тоқтар пенде.
Дүниеде неше медет жүріп-жүріп,
Сол жерге арып жатар ақырында [10, 181 б.].

Бұдан шығатын пікір Алла адамның жанын топырақтан жаратып, жанын өзі салғандықтан, қазасы жеткенде тәнді жерге, жанды өзіне қайтарады. Ал жан тәнге уақытша қонақ, тән жанның аз уақытқа тұрағы. Жан иесіне қайтарылған соң мәңгілік өмір кешеді, бұдан бұ дүние «опасыз, жалған дүние, баянсыз дүние» деген танымдар шығады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы жанды екіге, яғни рауан-жан және рух-жан деп бөледі. Қазақтың «рух» пен «жан» арасын жете аңғармай, бірінің орнына бірін қолдана беруі де осыдан болар.

Рухпен бірдей айтар рауанды,
«Рухымыз», «рауанымыз» - бәрі жан-ды.
Рауан – ай мен күннің сәулесіндей,
Рух – жан: қабылдап алған барша тәнді.
Рауан – денедегі секілді қол:
Адамзат ұйықтағанда барар, келер.
Қолдай боп денедегі жүріп тұрар,
Рух – жан - қозғалмайды тәніңнен сол [10, 232 б.].

Ақын айтқан рауан жан адам ұйықтағанда шығып, түсте жақсы-жаман істі көріп, ол көргенді тән сезеді. Ал рух-жан болса тәнге тұрақты орнаған, ол тәннен ұзап шықпайды. Себебі тән рух-жаннан ада болса, ақын тілімен айтқанда: «Еш қалмас рауан да, болдың өлік».

Өлім исламда бұ дүниеден о дүниеге өту, яғни жалған дүниеден мәңгілік өмірге сапар шегу деп анықталады. Мәшһүр-Жүсіптің «Пайғамбардың өсиеті» деген өлеңінде мынадай жолдар кездеседі:

Мүбәрак төсегіне Расул барып,
Сол заман есін білмей қалды талып.
Аһыл ғайал әулеттері фәриад етті:
«Дүниеден өте ме?!»-деп, көңіліне алып [8, 88 б.].
Көзде – нұр, көңілімнің – сен-бедері,
Нәсілімнің бақи қалар сенен бәрі!
Дүниеден үшбу күні сапар етер,
Атаңның сөйлеспекке жоқты-халі [8, 89 б.].

Осы шумақта Мәшһүр Жүсіп ақын фәни дүние мен бақи дүниені анықтауда тиімді мысал келтіреді. Бір есіктен кіріп, екінші есіктен шыққандай адам да о дүниеден бұ дүниеге келеді де, қайтадан о дүниеге аттанады. Сондықтан да қазақ өлген адамға «қайтыс болды», «қайтты» деген сөзді қолданған. Шынында да адам мәңгілік тұрағына қайтып оралады. Ал бұ дүние болса, Алланың пендесін сынауға жіберген «шолақ дүниесі».

«Ғалам бейнесіне» қатысты белгілі бір мөлшерде реттелінген ұғымдар, идеялар, концептерден тұратын М. Ж. Көпейұлы тілдік тұлғасының лингвокогнитивтік деңгейінде «дін», «өлім» және «махаббат», «имандылық», «тағдыр» концептілерінің біртұтас құрылымды құрап, жалпы дискурстың мән-мағынасын ашатындығы айқындалып, олардың бейнелік, ассоциативтік байланыстарына құрылған когнитивтік модельдері сараланды «Дін» концептісінің тілдік репрезенттері арқылы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының когнитивтік санасында қалыптасқан ғаламның діни (мұсылмандық) бейнесін, сол кездегі қазақ қауымының ұжымдық санасында орныққан ғалам бейнесінің бір үзегін тануға болады. Шығармаларныда көрініс тапқан «өмір/өлім» бинарлы концептісі ішінара кездесетін ақынның Тілдік тұлғасын ерекшелейтін жеке қолданыстарды санамағанда қазақтың Ұлттық Ғалам бейнесіндегі «жалған, фәни, бақи» т.б. ұғымдармен, ойсуреттермен сәйкеседі. М. Ж. Көпейұлы шығармаларныдағы «тағдыр» концептісі негізінен ислами танымға негізделген, дегенмен оларды анықтауда ақын қазақ халқының танымына сай қолданыстарды пайдалана отырып, діни мағынаға ұлттық бояу қосады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларындағы «тағдыр» концептісін жүйелей келе, төмендегідей қорытындыға келдік. Адамның ғұмыры – адамның емес, Алланың қолында, соның құдіретінде, оны халық өз санасында тағдыр, «жазу», «сызық» - деп айтады. Демек, адамшылық адамның өз жаратушы алдындағы борышын, парызын сезініп, мойындаудан бастау алмақ. Адам-құдайдың пендесі, сондықтан жаратушы ісіне қол сұқпай, оның құдіретін мойындау адамшылықтың басты қағидасы. Сонда, адам үшін басты қазына – адам болмақ. Себебі, адам жаратушының жаратқан ең асыл қазынасы. Дүние болмысы – адамның өз болмысы. Бұл бірлікті халық санасында «тағдыр» деген түсінікпен білдірген. «Тағдыр» – халықтың концептуалды дүниетаным әлемін қалыптастыратын сананың маңызды категорияларының бірі. «Тағдыр» концептісі – өмірлік мәні бар азаматқа ортақ концептілердің бірі. Зерттушілер ғаламның тілдік моделін тануда ең алдымен ұлттың өмір мен тағдыр туралы танымына тоқталады. «Тағдыр» концептісін зерттеу жалпы халықтың дүние тану шеңберін айқындауға негіз болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Маслова В. А. Когнитивная лингвистика. – М., 2004. – 345 с.
- 2 Әбікенова Г. Когнитивтік лингвистика. – Павлодар, 2009. – 112 б.
- 3 Философиялық сөздік. – Алматы, 1997. – 789 б.
- 4 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 8-том, П-Т. – Алматы, 1985. – 591 б.
- 5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 3-том, Ғ-Ж. – Алматы, 1978. – 735 б.
- 6 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 7-том, Қ-П. – Алматы, 1982. – 672 б.
- 7 Нұрмағанбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы, 1994. – 304 б.
- 8 Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. – Павлодар, 2003. – 1 т. – 436 б.
- 9 Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. – Павлодар, 2004. – 4 т. – 535 б.
- 10 Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. – Павлодар, 2003. – 2 т. – 382б.
- 11 Абай.– Алматы, 1993. – 269 б.
- 12 Нұрдәулетова Б.И. Когнитивтік лингвистика. – Алматы, 2011. – 312 б.

В статье описывается концепт «судьба» на материале произведений М.Копеева. Национальное восприятие жизни и судьбы рассматривается в качестве одного из основных концептов, из которых складываются внутренние ценности нации.

This article describes the concept "fate" on the material of M.Kopeev's writings. The national perception of life and fate is regarded as one of the key concepts that make up the internal values of the nation.

УДК 371.321.8

Р.Т. Касымова
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
rashida-kas@mail.ru

РОЛЬ ОТРИЦАТЕЛЬНОГО ЯЗЫКОВОГО МАТЕРИАЛА В ОБУЧЕНИИ

Отрицательный языковой материал всегда был предметом обсуждения лингвистов и методистов. В статье говорится о роли отрицательного языкового материала в обучении. В ней проанализированы особенности грамматических ошибок в русской речи студентов-билингвов. Ошибки интерференции рассматриваются нами как ключ к пониманию и описанию грамматических конструкций. Грамматические ошибки служат ценным

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ МАҒЛҰМАТТАР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- 1 **Абаған Акерке Болатбекқызы** – PhD докторант Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)
- 2 **Абдирова Шолпан Гайдаровна** – преподаватель Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова (Казахстан)
- 3 **Авазбакиева Флюра Рифхатовна** – кандидат филологических наук, старший преподаватель КазГЮУ (Казахстан)
- 4 **Аймагамбетова Малика Муратовна** – PhD докторант Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)
- 5 **Акыш Ботагоз Отегеновна** – кандидат филологических наук, доцент Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (Казахстан)
- 6 **Алибекова Куляш Еркиновна** – кандидат педагогических наук, старший преподаватель Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (Казахстан)
- 7 **Аликулова Акерке Талгатқызы** – магистрант Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (Казахстан)
- 8 **Алиярова Лаура Мадиековна** – старший преподаватель Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)
- 9 **Алтаева Алмагуль Карисбековна** – доктор филологических наук, доцент Университета «Туран» (Казахстан)
- 10 **Айкенова Айжан Жаркыновна** – старший преподаватель Казахского гуманитарно-юридического университета (Казахстан)
- 11 **Әміреев Нұрлан Әденұлы** – магистр, старший преподаватель Международной Академии бизнеса (Казахстан)
- 12 **Айсултанова Карлыгаш Абдыкалыковна** – кандидат филологических наук, доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)
- 13 **Асанова Гулнар Сайрамбекқызы** – доктор Ph.D Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (Казахстан)
- 14 **Ахманбетова Динара Сериковна** – старший преподаватель Казахского гуманитарно-юридического университета (Казахстан)
- 15 **Ахметова А.** – магистрант Карагандинского государственного университета им. академика Е.А.Букетова (Казахстан)
- 16 **Байманова Ляззат Сейтзиевна** – кандидат филологических наук, доцент Кокшетауского государственного университета им.Ш.Уалиханова (Казахстан)
- 17 **Бахралинова Асель Жаксылыковна** – кандидат филологических наук, старший преподаватель, директор Центра развития детей дошкольного возраста Павлодарского государственного педагогического института (Казахстан)
- 18 **Баяндина Сауле Жумажановна** – доктор филологических наук, профессор Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана
- 19 **Бейсембаева Гульшат Зейнелхабиденовна** – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)
- 20 **Бейсенова Майра Калиевна** – старший преподаватель Кокшетауского университета им.А.Мырзахметова (Казахстан)
- 21 **Беляева Эльмира Петровна** – магистр образования, старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им.Ш.Уалиханова (Казахстан)
- 22 **Бердалиева Рамиля Шаншархановна** – кандидат филологических наук, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи (Казахстан)

- 23 **Бисмильдина Динара Досымжановна** – кандидат филологических наук, доцент Казахского университета экономики, финансов и международной торговли (Казахстан)
- 24 **Бөкен Гульназ Сайлаубайкызы** – PhD докторант Кокшетауского государственного университета им.Ш.Уалиханова (Казахстан)
- 25 **Боргуль Наталья Михайловна** – магистр педагогических наук, старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им.Ш.Уалиханова (Казахстан)
- 26 **Вайцель Марина Петровна** – магистр образования, преподаватель Кокшетауского университета им.А.Мырзахметова (Казахстан)
- 27 **Газдиева Белла Асланбековна** – кандидат филологических наук, доцент Кокшетауского государственного университета им.Ш.Уалиханова (Казахстан)
- 28 **Громова Марина Владимировна** – учитель КГУ «Гуманитарно-технический лицей-школа» отдела образования г. Кокшетау (Казахстан)
- 29 **Дальбергена Лязят Елемесовна** – доктор Ph.D, старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им.Ш.Уалиханова (Казахстан)
- 30 **Джамбаева Жанар Абинсериковна** – доктор филологических наук, доцент Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)
- 31 **Дуйсенова Маржан Молдакасымовна** – магистр, старший преподаватель Южно-Казахстанского государственного педагогического института (Казахстан)
- 32 **Дәрібаев Самал Дәрібайұлы** – кандидат филологических наук, доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)
- 33 **Емельянова Елена Вячеславовна** – магистр, старший преподаватель Казахского гуманитарно-юридического университета (Казахстан)
- 34 **Ескеева Магрипа Кайнарбаевна** – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева (Казахстан)
- 35 **Жаксыкулова Жансая** – магистрант Казахского государственного женского педагогического университета (Казахстан)
- 36 **Жамбек Сабит Нурмуханбетович** – кандидат филологических наук, доцент Кокшетауского государственного университета им.Ш.Уалиханова (Казахстан)
- 37 **Жанабекова Магульсим Абдилдаевна** – кандидат филологических наук, доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)
- 38 **Жанысбекова Эльмира Тулегеновна** – магистр, докторант Казахского национального педагогического университета им. Абая (Казахстан)
- 39 **Жанұзақова Құралай Темірбекқызы** – доктор филологических наук, доцент Казахского государственного женского педагогического университета (Казахстан)
- 40 **Жукенова Сулушаш Какеновна** – старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)
- 41 **Жумабаева Азия Елеупановна** – доктор педагогических наук, профессор, зав. кафедрой педагогики и методики начального обучения Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)
- 42 **Жумабекова Бейбітнұр Қапарқызы** – кандидат филологических наук, доцент Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова (Казахстан)
- 43 **Жумабекова Шолпан Дисембековна** – магистрант Кокшетауского государственного университета им.Ш.Уалиханова (Казахстан)
- 44 **Жусупбекова Гульсара Галимбековна** – докторант PhD Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)
- 45 **Жукенова Алма Карисовна** – кандидат филологических наук, и.о. доцента Кокшетауского государственного университета имени Ш.Уалиханова (Казахстан)
- 46 **Кадыров Жанбай Кадырович** – кандидат филологических наук, и.о. доцента Северо-Казахстанского государственного университета им. М.Козыбаева (Казахстан)
- 47 **Казкенова Аимгуль Каирбековна** – кандидат филологических наук, доцент Казахского национального педагогического университета им. Абая (Казахстан)

48 **Қазыбек Гүлмира Құдайбергенқызы** – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)

49 **Какуля Жанна Мухамедиевна** – магистрант Карагандинского государственного университета им. Е. А. Букетова (Казахстан)

50 **Карагойшиева Данель Алмасбековна** – кандидат филологических наук, доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)

51 **Карипжанова Гүлназ Төкенқызы** – кандидат филологических наук, доцент Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова (Казахстан)

52 **Касымова Рашида Таукеловна** – доктор педагогических наук, профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)

53 **Качан Оксана Леонидовна** – старший преподаватель Казахского гуманитарно-юридического университета (Казахстан)

54 **Керимбекова Баян Даулеткановна** – кандидат филологических наук Университета имени С. Демиреля (Казахстан)

55 **Крамаренко Борис Васильевич** – кандидат педагогических наук, доцент Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

56 **Курманова Айнаш Курмановна** – магистр педагогических наук, старший преподаватель, академический доцент Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

57 **Лаврик Руслан** – магистрант Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

58 **Мажитаева Шара Мажитаевна** – доктор филологических наук, профессор Карагандинского государственного университета им. академика Е.А.Букетова (Казахстан)

59 **Медетбекова П.Т.** – кандидат филологических наук, доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)

60 **Михайлова Татьяна Владимировна** – магистр английской филологии, старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им.Ш. Уалиханова (Казахстан)

61 **Мукажанова Гульнара Жылкайдаровна** – магистр, старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им.Ш. Уалиханова (Казахстан)

62 **Мурзалинова Сабина Кайратовна** – магистрант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

63 **Мұсалы Ләйла Жұматайқызы** – кандидат филологических наук, доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)

64 **Мухаметжанова Нургуль Ахметжановна** – кандидат исторических наук, доцент государственного университета им. Шакарима (Казахстан)

65 **Мухатаева Ардак Жанбырбаевна** – кандидат филологических наук, доцент Казахского Национального Технического Университета имени К.И.Сатпаева (Казахстан)

66 **Нестерик Элла Владимировна** – кандидат филологических наук, доцент Карагандинского государственного университета им. академика Е. А. Букетова (Казахстан)

67 **Нургазина Жанар Капезовна** – старший преподаватель Кокшетауского университета им.А.Мырзахметова (Казахстан)

68 **Нургазина Марал Бекеновна** – доктор филологических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева (Казахстан)

69 **Оспанова Гүлмәрия Тұрысбекқызы** – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)

70 **Примбетов Турмаханбет Тулешович** – кандидат филологических наук, доцент Карагандинского государственного университета им. академика Е.А.Букетова (Казахстан)

71 **Парфенова Татьяна Александровна** – старший преподаватель ФГБОУ ВПО «Поволжская государственная социально-гуманитарная академия» (Казахстан)

72 **Пчелкина Татьяна Ростиславовна** – кандидат филологических наук, доцент Костанайского государственного педагогического института (Казахстан)

73 **Редванецкая Юлия Иосифовна** – старший преподаватель Кокшетауского университета им.А.Мырзахметова (Казахстан)

74 **Сембаева Айгүл Ғалиқызы** – кандидат филологических наук, и.о. профессора Казахского государственного женского педагогического университета (Казахстан)

75 **Сенкубаев Сабыр Толиулы** – кандидат педагогических наук, доцент Кокшетауского университета им.А.Мырзахметова (Казахстан)

76 **Солтанаева Еркінгуль Молотовна** – кандидат филологических наук, старший преподаватель Казахского национального университета им. аль-Фараби (Казахстан)

77 **Стукаленко Нина Михайловна** – доктор педагогических наук, профессор Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова (Казахстан)

78 **Тавлуй Марина Васильевна** – кандидат филологических наук, доцент Кокшетауского государственного университета им.Ш.Уалиханова (Казахстан)

79 **Таирова Гюзаль Аманжановна** – магистрант Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (Казахстан)

80 **Тимофеева Ольга Николаевна** – старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)

81 **Тлеубай Сандугаш** – старший преподаватель Казахского национального педагогического университета им. Абая (Казахстан)

82 **Толысбаева Жанна Женисовна** – доктор филологических наук, профессор, проректор по науке и международному сотрудничеству Академии «Кокше» (Казахстан)

83 **Түйте Елдос Ерғазыұлы** – кандидат филологических наук, доцент Карагандинского государственного университета им. академика Е.А.Букетова (Казахстан)

84 **Умирзакова Зауре Асетовна** – кандидат филологических наук, доцент Казахского национального педагогического университета им. Абая (Казахстан)

85 **Шукуманова Баглан Серикбаевна** – старший преподаватель Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова (Казахстан)